

SPIRA VERONIKA

Író a börtönben

Déry Tibor: Börtönnapok hordaléka Önéletrajzi jegyzetek 1958.

Múzsák Közművelődési Kiadó 1989.

„Ne feledjük, hogy attól nőttünk, hogy a nemzet megnőtt bennünk.”

(Déry 1956 decemberi felszólalása az Írószövetségben)

„... máig sem felejttem el (...) azokat a pillanatok, amikor a tárgyaló-teremben, ítélethozatalkor vagy később benn a börtönben, vagy a börtönkórházban a magam értékskálája szerint férfiatlanul viselkedtem, ma is arcomba szökik a vér.”

(Ítélet nincs)

Bulgakovnak volt igaza, amikor a 30-as években hőst váltott, s kora hőseit az íróban, a művészen kereste. A „létező” szocializmus valóban kitüntetett figyelmet szentelt *az íróknak* (s persze mindenkinek, aki egy kicsit is láthatóvá vált), bőven részeltetve őket a konszolidáció korszakaiban a belső elhárítás válogatott módszereiben, kiélezettebb helyzetekben pedig nem riadt vissza bevetni ellenük a koncepciók perkeit, a Gulag, a gyilkosság eszközeit sem. Persze nem történt más velük sem, mint népükkel, csak koncentráltabban, láthatóbban, név szerint számbavehetően. *A bulgakovi sors- és attitűd-moделlek* évtizedekig érvényben voltak még az író halála után is: az udvari pojácává kényszerített, de így is halálos ellenséggént kezelt *Puskin*, a felemelt, majd eldobott kegyenc, akit végül ellenségei martalékaul vetnek (*Molière*), a külső és belső cenzúrától fuldokló szerző (*Bibor sziget*), az új Evangéliumot megalkotó *Mester*, aki művével egyetemben a *Nagy Inkvizítor* áldozatául esik, a művét a bizonytalan jövőre hagyományozó író (*Bulgakov*).

E modelleket az élet csak Sztálin halála után enyhítette némiképp és egészítette ki a zaklatást, börtönt, fizikai és lelki gyötretést túlélőkével (*Szaharov*), nem is szólva a 80-as évek végének nem várt meglepetésétől, a győztes író (másként gondolkodó) alakjáról (az elnökké választott *Vaclav Havel*). E pontról visszatekintve igazságot kell szolgáltatnunk a 70-es, 80-as éveknek. Nemcsak az értékvesztés, a horizonttalanság, az alantas vegetációba süllyedés, az önfeladás évtizedei voltak. E korszak romantikus arccal is bírt, ha ugyan nem ez volt lényege: az eszméikért, rögeszméikért, önazonosságuk megőrzéséért harcolók, elbukók, félreállók, megaláztatottak, kiegyezők, mellőzést, zaklatást, üldöztetést elszenvedők kora volt, nem kevesebb hőssel, áruval esendő és gyarló szereplővel, mint a megelőző, idealistának tekintett 19. század.

Déry Tibor most megjelent börtönjegyzete azért is megrendítő olvasmány, mert bár alig utal az átélt fizikai, morális és pszichikai szenvedésekre, magában rejti korunk hősének, *a diktatúrával kibékülni nem akaró embernek a megaláztatását, küzdelmét emberi méltóságáért és felülemelkedését megaláztatásán*. Déry 1957 áprilisában, 63 éves korában tartóztatták le, s egy írók ellen lefolytatott koncepciós perben 9 év börtönre ítélték. Az ítéletet az „államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése” miatt mondták ki rá, s e bűntényben való részvétel vádjával még három íróat ítélték el, *Háy Gyulát, Zelk Zoltánt és Tardos Tibort*. E per a forradalom utáni megtorlás és megfélemlítés részeként *a szellemi, morális és politikai szuverenitásához ragaszkodó értelmiség*, mindenekelőtt az írók ellen irányult.

A *Börtönnapok hordaléka* címen most megjelent kötet Déry önéletrajzi jegyzeteit, valamint 1954-66 közötti, korábban közölhetetlen cikkeit, beszédeit és felszólalásait tartalmazza. Az önéletrajzi feljegyzések 1958-ban, a börtönkórházban készültek a *Bécs 1934* után és a *G. A. úr X-ben* előtt, és 1918-ig, apja haláláig beszélik el az író életét. A kézirat e ponton megszakad, feltehetően azért, mert ekkor már Déry minden figyelmét a regényírás foglalta le. A szövegnek azonban csak az alapszerkezete lineáris, az elbeszélés mikrovilága egyes személyek, események köré rendeződik, így számos esetben túllép az 1918-as időhatáron. A kézirat, amelyet Déry nem a nyilvánosságnak szánt, az 1969-ben megjelent *Ítélet nincs* nyersanyagának tekinthető, annak ellenére, hogy mind a megírás körülményeit, mind célját és módját tekintve jelentősek közöttük az eltérések. Az eredeti változat *fájdalommal, kétségekkel teli, önkereső, önostorozó szenvedély hajtja*, s még egyszerre hordja magában egy *bakunyini*, egy *rousseau-i* és egy *szolzsenyicini* mű csíráját. Az *Ítélet nincs* azonban egyik sem lett. Nem behódoló (bakunyini), nem leleplező (szolzsenyicini) és nem önleleplező (rousseau-i). Ehelyett kényszerből és/vagy önként *kikerülve élete leghuszdikszázadibb tapasztalatait*, Déry benne a korábban megrendült önbecsülés és életkedv visszaépülésének dokumentumát írta meg. Az *Ítélet nincs* artistikus tökéletessége és a kiharcolt belső béke azonban csak *öncsonkítás* árán sikerült. Ez volt az itthon maradás ára. Nyíltan többé már nem szólt 1956-ról, letartóztatása és elítéltetése részleteiről. A börtönből kiszabadulva, világhírtől és a második nyilvánosság megbecsülésétől övezve, és két olyan fontos művel a háta mögött, mint a *G. A. úr X-ben* és a *Kiközösítő*, már könnyebben vállalta ezt az öncsonkítást, s vonult vissza sztoikus-epikureus alkotói magányba, a tamáshegyi kertbe, megírni memoárjait. Nem szólva arról, hogy a baloldali totalitarizmus természetrajzát jelentős epikai művekben mégiscsak megírta.

A börtönmemoár azonban még a *megrendülés, a fájdalom, az önvád és az enyhüléskeresés* műve. A bevezető sorok a *megfélemlítettség és megalázottság* dokumentumai:

„Ha lesz rá módom, megírom életrajzomat annak a példázására, hogy egy emberszerető, ártalmatlan, s jóindulatú ember élete milyen fölösleges, haszontalan, tőt kártékony tud lenni. Hogy hogyan és miképp, az magából az önéletrajzból kell, hogy kiderüljön, elég itt annyit említeni, hogy életem legvégén az ellen vétettem, amiért egész életemben küzdöttem, s most börtönben ülök. Hatvannégy éves vagyok. Kétséges, hogy hatvannégy év alatt volt-e annyi érdemem a szocializmusért végzett munkámban, mint amennyi kárt tettem néhány hónap alatt.”

Szívszorító az a kiszolgáltatottság, ami papírra vetteti vele annak tagadását, amit 1954-56-ban gondolt, mondott és cselekedett, s ami 1956. október 23-a és november 4-e között történt, holott tudjuk, hogyan vélekedett erről valójában: *„Nekünk, magyar íróknak egyértelműen az a véleményünk, hogy népünk történelmében, s benne a magyar munkásmozgalmunk legnagyobb, legtisztább s legegységesebb forradalma nyomatott el, kevés államférfiúi*

bölcsességgel, elhamarkodottan (...)”. (Elhangzott az Írószövetség 1956. december 28-i ülésén). Még akkor is megrendítő ez a kényszerű és látszólagos önmegtágadás, ha tudjuk, hogy mások ugyan e marok szorításában iszonyúbb dolgokat is megéltek, s voltak, akiknek nagyobb volt a lelki teherbírásuk.

Megalázottsága okait a börtönjegyzetek lapjain keserű önváddal keresi („*hát miféle ember vagyok én*” „*nem érek én semmit, valószínűleg mint író sem*” stb.), és a szöveg tanúsága szerint két fő okban véli megtalálni. Az egyik a *származása és a neveltetése*, a másik a *karaktere*, és úgy véli, mindkettő fogyatékoságait csak súlyosbította gyermekkori hosszú betegsége és az ebből származó *elkényeztetettsége*, élettől való elzártsága. Innen eredezteti *testi és lelki gyávaságát*, amelynek jeleire minduntalan visszatér, és bár felidézi lázadásait, bátorságának bizonyítékait is, ezeket jobbra, nem kevés öngyűlölettel, csupán eredendő könnyelműségével magyarázza. Keserű önróniával konstatálja már az első lapokon naivitását, életre való felkészületlenségét, inadekvát emberképét: „*Hatvanéves koromban még annyira nem ismertem a világot, mint egy közepes fejlettségű húszéves gyerek.*” Tudatában van annak, hogy emberképe és a vele járó – a szemében most naivnak ható – életbizalma, életkedve nemcsak sajátos gyermekkorában gyökerezik, hanem abban a monarchiabeli nagypolgári életfelfogásban, a magyar-osztrák *Gründerzeit*ben, amelybe beleszületett. E réteg értékei a „második felvilágosodás” jegyében alakultak ki, a racionalizmus, a dinamizmus, a jellemerő tisztelete jegyében. E sajátosan harmonisztikus világgép centrumában pedig a klasszikus német (és nem ritkán magyar) kultúra és az ebben foglalt eszmények álltak. Déry maga, ha (részben) átlépett is ezeken az értékeken, sosem kételkedett létezésükben, hiszen anyja és szinte minden rokona e szellemiség megtestesülése volt. Anyját pedig 1958-ban, 96 éves korában bekövetkezett haláláig bátran tekinthetjük az író élete egyik főszereplőjének. („*Senkit nem is szerettem úgy, mint őt, azt hiszem*”). Ez az ember- és világgép felboríthatatlan konszenzusunak tekintette az Európában kialakult konszolidált erkölcsi és politikai normákat, és nem volt felkészülve már az első világháború embertelenségére sem, nemhogy a totalitarizmus brutalitására, a hatalom kriminalizálására. Megállapíthatjuk tehát, hogy nem naivítás volt Déry habitusa, hanem csupán *megkésve élte át a találkozást a század új jelenségével, a totális hatalommal*, később, mint az európai népek többsége akár Keleten, akár Nyugaton. És bár a találkozás csonttörő ütközés volt számára, egy átmeneti megrendültség után végül is nem vezetett világ- és emberképe gyökeres átrendezéséhez.

Vajon mi okozta ezt az *elkészíttséget*, holott Déry már az első világháborúban is részt vett, sőt a börtönt is megjárta 1938-ban *Gide Oroszországi útinaplójának* lefordításáért, majd átélte a nyilas uralmat, a Rákosi-rendszert? Miért csak 1957-ben, letartóztatása után érte sokszerűen a felismerés a modern totális hatalom természetéről és hatásáról az ember etikai és filozófiai helyére a világban? Erre a kérdésre csak azután tudjuk megfogalmazni a választ, hogy visszaköveztük Déry vívódását *önazonosságá paradoxonáival*.

Börtönbeli válságában Déry sokkal fájdalmasabban éli át identitása ellentmondásait, mint előtte vagy utána bármikor:

„Azért mégiscsak megkérdem magamtól, hogy milyen jogon vagyok magyar író. Apám szegedi zsidó, anyám bécsi zsidó, egész rokonságom, környezetem, barátaim zsidók (...) természetesen nem állok faji alapon, de nem az lett volna a dolgom, hogy a zsidóságot írjam meg? De milyen nyelven? Anyámmal németül beszéltem, apámmal magyarul, de természetesen sokkal kevesebbet. Amióta íróvá lettem, a magyar lett az anyanyelvem. (...) Életem kettőssége és tragédiája: német zsidó családból jöttem magyar írónak, polgár voltam, s kiugrottam a polgárságból, hogy kommunista lehessenek. Mi vagyok, mi vagyok hát?”

Egy elátkozott keverék, amelynek se fajtában, sem osztályban nincs helye.”

Önazonossága alkotóelemei között hirtelen feloldhatatlan ellentéteket észlel, a korábban adekvátnak tetsző *paradoxonok érvényét* megkérdőjelezi, holott valóban szuverén és hiteles választásokat hordoznak. A Déry-jelenség értelmezhetetlen annak felismerése nélkül, hogy magyar íróvá lenni volt élete legfőbb célja és ambíciója. És a hangsúly legalább annyira esik a magyarra, mint az íróra. A fenti bekezdés kulcsszavai az „író”, a „magyar nyelv” és a „kommunista”. Amit e szférákban (magyarság, irodalom, baloldaliság) magával hozott a monarchiabeli zsidóság örökségeként, nem öbenne nem fértek össze harmonikusan, hanem *kint a világban* vált a viszonyuk problematikussá a jobb- és baloldali totalitarizmus hatására. Az az identitás-választás, amelyet itt megkérdőjelez, nem volt sem magától értetődő, sem személyes erőfeszítés nélkül való, nem nélkülözte a hűséget önmagához és választott értékeihez. A hasonló környezetből származó, részben hasonló utakon járó *Köszler Artúr* mint *Arthur Koestler* lett világhírű angol író, *Németh Andor* a nyilas uralom alatt élt át belső meghasonlást identitásában, *Fejtő Ferenc* végül francia író lett (bár sosem szűnt meg a térség problémáival foglalkozni), de nyomon követhetnénk a monarchikus magyar zsidóság első világháború utáni útját és sikereinek állomásait *Béctől Berlinig, Freiburgtól Londonig és Hollywoodig*.

Déry választott identitása mindvégig *nonkonformista* volt. Nem jelentett belesimulást a Horthy-korszak utódállamian szűk magyar identitás-felfogásába. Magyarsága a századelő szellemiségében gyökerezett, amelyben helye volt az európaiságnak, a baloldali, nemzetek feletti szolidaritásnak és a szuverén („bohém”) individuum mindenkori döntési szabadságának is. Ezek jegyében írta *A befejezetlen mondatot*, a leginkább családjáról szóló regényét is, ennek alapján élte át a nyilasuralmat, s emiatt maradt az egyéni sorsok tragédiájának átélésén túl szinte teljesen *reflektálatlan* életművében *a magyar holokauszt*. És ez az identitás késleltette – hogy visszatérjünk korábbi kérdésünkre – a század legbrutálisabb arcának feldolgozásában is. Volt, amikor magyarsága, volt, amikor baloldalisága, volt, amikor az európaiságba mint konszenzusba vetett bizalma gátolta ebben. Részben ez odázta el a Rákosi-rendszerrel való meghasonlását is. Ennek azonban más természetű oka is volt: a késői elégtétel, a *későn kapott elismerés*. Dérynek ugyanis, bár jelentek meg művei a *Nyugatban* már az 1910-es években is, *A befejezetlen mondat* pedig már 1937-ben készen volt, jelentős írónak csak 1945 után, életének hatodik évtizede kezdetén tekintették először.

E börtönjegyzetek megírását nem csupán az önvizsgálat, az önvád és az öngyűlölet motiválta, hanem a *menedékkeresés* is a pszichikai és morális szétesés ellen. Ezért foglal el benne olyan jelentős helyet a kisgyerekkor, a zavartalan idill, az elveszett paradicsom időszaka („*amikor mindenki szeretett és én mindenkit szerettem*”). A leírások gyakran *prousti* hangulatokat idéznek. *Marcel combray*-i gyermekkorát, a *baalbeki* tengerpart atmoszféráját. Sehol sem olyan teljes a rokonok arcképcsarnoka, mint itt, így kitűnő forrásul szolgálhat *A befejezetlen mondat* figuráinak tanulmányozásához. Itt a leggazdagabb a gyerekkori ismerősök és barátok portrészorozata, itt beszél el legrészletesebben gyerekkori szerelmének történetét *Mariedl* iránt. Ezeket az emlékeket azután csak alig dolgozta bele az *Ítélet nincs* szövegébe, ahol a gyerekkori idill helyét a virágokkal ékes nyárvégi tamáshegyi kert képe tölti be, mint a megírás színhelye, és a visszanyert béke jelképe. Számos részlet azonban a végleges változat híres fejezeteinek nyersanyagául szolgált, így *Grosz Andor*, *Szilas Vilmos*, *Tihanyi Lajos*, *Tóth Árpád* és *Füst Milán* portréja. A különbség a két kidolgozás között elsősorban abban áll, hogy itt a múlt még olyan közel van a jelenhez, hogy számos eleven érzelem, mozgásban lévő életprobléma köti őket az emlékezőhöz, míg az *Ítélet nincs* jelentős distanciát tart az idősíkok között. Míg itt az önkeresés, a megérteni akarás hevülete dominál, és egy hermeneutikai

alapállás határozza meg a múlthoz való viszonyt, ott az önmaga elfogadása, a gondosan válogatott anyag tudatos elrendezése a jellemző. Ott elszólásról már szó sem lehet, a modern lélektanban járatos író nem hagy szándéktalan, mások értelmezésére váró nyomokat, míg *itt* a múlt faggatása közben *maradnak még takaratlan felületek.*

Déry börtönmemoárja *egy baloldali intellektüel és egy baloldali totális diktatúra összeütközésének dokumentuma.* Arra emlékezteti az olvasót, hogy a totalitarizmusnak nemcsak szeplőtelen mártírjai, de *megalázott tagadói* is voltak. Déry maga is ilyen megalázott, *megtört ellenálló*, akinek később mégis sikerült visszanyernie önbecsülését, alkotókedvét, emberi méltóságát, sőt helyét is, ha nem is a politikai, de legalább a szellemi opposícióban. Erről tanúskodik többek között az *Ítélet nincs* lapjain megfogalmazott ars poeticája is: „*Az író természetes helye a társadalomban, az ellenzéki padosorokban van*” „*(...) az ellenálló szerepe nemcsak természetes, de kötelező a művész számára mind a társadalom, mind a természet játékaiban, s műve megromlik abban a pillanatban, amikor kilép vagy kiléptetik belőle. Ha van valamilyen érdem munkámban, az az ösztönös ragaszkodás ehhez az opposícióhoz (...).*”

Megjelent: In: Új Írás 1990. július 108-111. o.